

Бранислав Тодић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд – Србија

ИСТОРИЗОВАЊЕ ВЕРЕ У СРБА РАДИ ОДБРАНЕ ЦРКВЕНЕ АУТОКЕФАЛИЈЕ

Апстракт: Српска црква је свој аутокефални статус непрекидно темељила на Светом Сави, који је 1218. или 1219. године канонским путем основао Архиепископију. У кризним временима – а то су били Лионска унија (1274–1282), раскол с Цариградском патријаршијом (1346–1375) и сукоб с Охридском архиепископијом (око 1530–1540) – кад је био угрожаван опстанак Цркве, истицана је, ради одбране њених аутокефалних права, дубока старина хришћанске вере у српским земљама, од апостола Тита, преко Стефана (Симеона) Немање, до Светог Саве. То је оставило значајне трагове у средњовековној црквеној књижевности и уметности и у хронографској литератури.

Кључне речи: Српска црква, црквена идеологија, средњи век, апостол Тит, Стефан Немања, Свети Сава.

Добијање аутокефалије Српске архиепископије (1218) описао је Доментијан тридесетак година касније у свом *Житију Светог Саве*.¹ Оно је ту, у складу с хагиографским карактером састава, објашњено као дело Божје промисли: Сава одлази цару Теодору Ласкару „богоразумни савет пријем ва срдци си“ и цар му се обраћа речима: „Јеште преже твојего пришаствија извештеније имам јако твојеј светињи сапрестолнику бити апостолскога седенија“.² Свети Сава овако образлаже потребу оснивања архиепископије у Србији: „Скрбно и печално ми јест, цару, зање не имат ми земља својего архиепископа, паче же и земље многије сут окрст отачаства ми ва област држави нашеје, н недостигнути сут исправљенијем божаставним“, па моли цара да посредује код патријарха да освети за архиепископа неког од његових ученика.³ Следи опис Савиног рукоположења, текст патријархове грамате и добијање аутокефалије, по којој је било дозвољено „самоосвештеније“ будућих архиепископа у Србији, уз једину обавезу помињања имена васељенског патријарха „ва првих“.

Сава је, дакле, вољом Божјом и сагласношћу васељенског патријарха и црквеног сабора постао први архиепископ Српске цркве, па је на основу аутокефалног права могао да рукоположи и Арсенија за свога наследника: „И постави јего архиепископа на својем престоле, и Богом преданују паствину својего отачаства паки тому предаст... И посадив јего на престоле својем, и всу област Богом даровану јему на својем отачастве предав јему везати и раздрешати, по глаголу Господњу“.⁴ Судећи

1 О датовању житија у 1253/1254. годину вид. Јанковић 1989, 17–18; Миљковић 2008, 27–29.

2 Доментијан 2001, 194, 196. Српскословенске текстове свуда наводимо у фонетској транскрипцији.

3 Доментијан 2001, 194, 196.

4 Доментијан 2001, 342. Писац ће слично рећи и у свом ауторском запису: житије је писао у време кад је престо преосвећенога кир Саве предржавао други архиепископ, преосвећени Арсеније, Доментијан 2001, 430.

према овим Доментијановим речима, око средине XIII века се потпуно уважавала чињеница да је Свети Сава био први и једини утемељитељ српске црквене самосталности, па је синтагма „престо светог Саве“ постала синоним аутокефалије, а Српска црква је с разлогом заснивала легитимитет на свом првом архиепископу и на правима за које се он изборио.⁵

Таква схватања су оставила дубок траг у средњовековној дипломатици, књижевности и ликовној уметности, што ћемо показати неким добро познатим примерима. Набрајајући своје претке у хрисовуљи манастиру Бањској (1314–1316), краљ Милутин каже да је био „внук светог и равнаго апостолом богоносца и наставника и просветитеља васе српскије земље и поморскије и прваго архиепископа Сави“. Потврдицу те хрисовуље (1317) архиепископ Никодим почиње речима: „Благоизволенијем трисијанаго божатства, Оца и Сина и Пресветаго Духа, просвештење и утврђење бивши српскеј земљи ва правовернују веру, многими труди и поти господина и учитеља, наставника и просветитеља и апостола српскаго Сави“, а у наставку додаје како и њега, Никодима, благодат Божја „сатвори настолника бити Светаго Сави, архиепископа васех српских земаљ и поморских, ва јединстве правоверније вери“.⁶ И у аренги своје повеле Карејској келији (1321) Никодим каже да је Сава био „први архиепископ или скореје решти апостол и светитељ и учитељ својему отачаству српскеј земљи“, а опширно и лепо излагање о Светом Сави – упоредивши га са старозаветним Мојсијем – завршава описом његовог устоличења на молбу византијског цара и васељенског патријарха „бесовских капишт нас избавити“: „светило велицеј цркви српскеј предлагајет, јуже не бившују преже он ваздвиже, свештеним преосвештенства престолом сапричетав“.⁷ Наведимо још и речи краља Стефана Уроша III из аренге Дечанске хрисовуље (1330): „Блажу и слављу Саву блаженаго и преосвештенаго, паче васех труждаша се о светих заповедех Божјих, јегоже и сам Христос ублажи и прослави на земљи и на небеси неизреченоју славоју, иже украси и преје престол краљевства српскаго, архиепископију сазда и иније многије цркви от начела сазда, и украсив постави ва њих часније мужи, ови епископи, ови игумени, и много множаство сабрав чрнац и свакаго чина црковнаго на славословије Божије“.⁸

Теодосије се у *Служби Светом Сави* (око 1300) обраћа светитељу: „Први седалиште српскоје украсил јеси и људи своје богомудрости научил јеси“, пита се: „Кими духовними песанми похвалим Саву свештенаго имже нова завета Божија скрижали јеванђелија разумехом, имже православија веру познахом – ва Тројици служити јединому Богу“, а у тропару исте службе га моли: „Пути ваводештаго ва жизан наставник и првопрестолник и учитељ бист; првеје пришед, светитељу Саво, отачаство своје просвети и породиви Духом Светим јако древа маслинаја свештенаја ти чеда, тем јако апостола и светитеља врховнаго штуште те молим: Христа Бога моли даровати нам велију милост“.⁹ Други део Даниловог зборника (1324–1337) садржи житија српских архиепископа, „ихже благодет божатственаја вазведе на с свети и божатвени степен светаго господина ни кир Сави, тому убо нареченому просветитељу и обновитељу отачаствију својему, земљи српскеј, ва њеј бо благословенијем Божијим први архиепископ нарече се“. Данило о томе говори и у *Житију архиепископа Арсенија*: „Ва та же времена сушту Саве, преосвештеному првому архиепископу српскеј земљи, по

5 Ђурић, 1972, 93–104, посебно 102–103.

6 *Повеља краља Милутина манастиру Бањска* 2011, л. 12г–12в, 88в–89г.

7 *Зборник средњовековних ћириличких повеља* 2011, 526, 529.

8 Грковић 2004, 68.

9 *Србљак* 1970, 234, 236, 240.

повељенију Оца правешту, божаственаја преданија законими остави, јаже утврждена светими апостоли и богоносними оци. Ва дни бо сего преосвештенога праваја и савршенаја вера објави се ва отачаствији јего. Бањеју бо божаственога крштенија окропи људи своје иже некогда ва мраце тами греховније живуште. Сије обновив вероју и сатвори их сини свету, остављеније грехом благоваштаје им“.¹⁰

Оснивач Српске архиепископије је одмах почео да се слика у њеним храмовима, што ће остати препознатљиво обележје српске уметности до наших дана. Први архијерејски портрет Светог Саве се сачувао у Милешеви (1222–1227), мада је он морао постојати и у Жичи, живописаној одмах после добијања аутокефалије (1220–1222). Сава је у Милешеви добио репрезентативни портрет, у чијем је натпису означен као први архиепископ свих рашких и диоклитских земаља.¹¹ Скрећемо пажњу на две појединости: Сава је ту назван првим архиепископом, како ће често бити означавањем и на каснијим портретима, што га је истицало као оснивача аутокефалне цркве у Србији; друго, Савина и титула његових наследника је била прилагођавана титулама носилаца највише световне власти у држави. На зидовима храмова се усталило сликање свих архиепископа приказаних један до другог, па је на тај начин исказиван континуитет духовне власти у Цркви, утемељене на праву и делу њеног првог архиепископа. Тако су Сава и Арсеније били насликани већ у Студеници (1234–1235), а како се временом умножавао број архијереја на престолу Светог Саве, увећавали су се и њихови портрети на репрезентативним сликама, што се најпре десило на фрескама Ариља (1296), а затим у призренској Богородици Љевишкој (1312–1313).¹² С друге стране, Архиепископија је од почетка била у потпуном духовном сагласју с православном екуменом, и то се на сликама испољавало укључивањем Светог Саве и његових прејемника у служење свете литургије с најугледнијим црквеним оцима, од Пећи (око 1260) и Сопоћана (1272–1276),¹³ до краја средњег века. Најзад, на фрескама пећке цркве Светог Димитрија (1322–1324), задужбине архиепископа Никодима, насликана је представа Сабор светог Саве, која је садржала оба значења: на њој је почетак Српске архиепископије означен ликом Светог Саве (он је у натпису и означен као први архиепископ), а околним сликама, Духовима и Васељенским саборима, наглашавано је да на Архиепископији почива благодат Светог Духа и да се она у свему руководи догматима великих црквених сабора.¹⁴

Такво истицање оснивача Српске архиепископије у правним документима, књижевним и богослужбеним саставима и у уметности, није била усамљена појава у средњем веку. Многе аутокефалне цркве, било да су биле апостолског порекла или не, славиле су своје знамените осниваче или канонизоване архијереје у писаним саставима и сликама на зидовима својих храмова, на пример, Кипарска, Охридска и Критска архиепископија или Атинска митрополија.¹⁵ Свети Сава се међу њима издвајао утолико што је, стицајем многих околности, имао изузетно место у историји и традицији своје цркве, и што је његова личност испуњавала све поре духовног и културног живота српског народа током осам столећа.

10 Архиепископ Данило 1866, 234, 237.

11 Милошевић 1976, 286–288; Ђурић 1992, 13–25; Тодић 1998а, 227–230.

12 Бабић 1976, 319–340; Тодић 1998б, 62–63.

13 Радовановић 1988, 38–55; Војводић 2015, 49–69.

14 Ђурић 1967, 141–147; Тодић 2004–2005, 123–139.

15 Ђурић 1972, 98–103; Бабић 1976, 335–339; Tomeković 1981, 65–88; Walter 1982, 7–18; Konstantinidi 1996, 39–50.

Ако је историјски неспорно да је Свети Сава био оснивач и први архиепископ Српске цркве, он је у хагиографској и идеолошкој визури средњег века – која нас овде првенствено занима – био и више од тога: апостол који је христјанизовао српске земље и њихове људе и који је створио Нови Израил и достојно га привео Богу. У њој није било, нити је могло бити, помена о томе да су те земље највећим делом биле покрштене четири столећа раније,¹⁶ и да су се већ три стотине година налазиле у саставу православне Охридске архиепископије.¹⁷ Стога Савине речи упућене никејском цару, у Доментијановој интерпретацији („моја земља нема свога архиепископа и многе земље око ње нису испуњене божаственим савршенством“), само су делимично тачне. Вероватно неки крајеви на периферији Охридске архиепископије, као ни суседна Босна на западу, нису били до краја христјанизовани, били су „недостигнути исправљењем божаственим“, на шта би указивали напори великог жупана Стефана Немање да искорени јереси у својој држави. Тај Немањин труд помиње и Доментијан, свакако према старијем *Житију светог Симеона* од Стефана Првовенчаног. Немања и Ана моле Бога да им подари још једно дете да „богољубнаго твојега благоверија исплнит своје отачаство, јемуже ми раби твоја, по заповеди твојега божаства и твојих светих апостол, начетак положисве“.¹⁸ Писац у похвали Светом Симеону и Светом Сави приписује обојици апостолске заслуге: „Оба истова апостола, истиним Богом ваздвижена на просвештеније и на наученије божаственоје западније страни“.¹⁹

Те узгредне Доментијанове речи о Немањином мисионарском раду у српској земљи, раду који ће довршити Свети Сава, преузеће тридесетак година касније Теодосије и богато их разгранати у свом *Житију светог Саве*. Сместиће их у само језгро житија, мењајући Доментијанов исказ о Савином обраћању цару Теодору Ласкару: „Јако васем, и нам Бог спасенију хоте – от земље људи наших зловерија јерес оцем мојим и нами одгнана бист, и православија вера вазрастајет и множит се, јединем же недостатчавујем, имже својега архиепископа не имами“.²⁰ Савино прејемство узвишеног просветитељског дела од оца Теодосије истиче и у другом кључном делу житија, у Жичкој беседи, приписујући првом архиепископу и ове речи: „Вем убо јако верно непштујете се, и јако првеје нас светим и преподобним нашим оцем Симеоном правоверијем суште насаждени, н Богу и о нас благоволившу насаждена оцем нашим напојити“.²¹ Истицање Светог Симеона као претходника Светог Саве и њиховог истовременог или сукцесивног залагања на просвећењу српске земље и народа не може се разумети без тада ствараног заједничког култа Симеону и Сави, чему је својим књижевним радом највише допринео баш Теодосије. Свети Симеон се у том смислу често назива апостолом и наставником, што је добијало разноврсне одјеке у књижевности и ликовној уметности од XIII до XVII века.²²

Доментијаново историзовање великог Савиног дела се зауставља на Светом Симеону Немањи и не залази у дубљу прошлост. Његов увод у *Житије светог Саве* – о Господу нашем Исусу Христу који вавек царује, о побеђеној идолској превари и

16 Максимовић 1996, 155–173.

17 Калић 1976, 27–52; Калић 2007, 197–207. Стога је и разумљиво жестоко реаговање њеног архиепископа Димитрија Хоматина на оно што се збило у Nikeји 1218. године, Острогорски 1939, 91–111.

18 Доментијан 2001, 4 (писац се сличним речима служи и кад објашњава Савино крштено име Растко, Доментијан 2001, 6).

19 Доментијан 2001, 96.

20 Теодосије Хиландарац 1973, 126.

21 Теодосије Хиландарац 1973, 146.

22 Тодић 2000а, 295–304.

времену кад је престало гоњење хришћана, а добра вера процветала у целом свету – представља хагиографски оквир житија. Савину улогу у делу спасења Доментијан истиче, речима самог Светог Саве, у опису Жичког сабора: „Бог светије апостоли посла ва вас мир, рек им: шадше, научите все језики, крстеште је ва име Оца и Сина и Светаго Духа. И тем самом до нас не достигшем, но словеса их по истине слишавше оци наши вероваше; и без конца имеје милост преблаги Бог, и не хоте ни јединому нас погинути, и по првој заповеди и темжде образом, по наученију и по проповеданију светих апостол, ваздвиже мене на сије светитељство, мноју хоте недостатки отац наших исплнити“.²³

Теодосије, међутим, значајно мења то место. И он каже да је Христос послао у свет апостоле да науче све народе, „апостоли убо, по повељенију, ва васељенују изидоше и проповедаше јеванђелије, научише же и крстише ва име Оца и Сина и Светаго Духа, јелико и постигоше, и ка Господу, јегоже вазљубише, преставише се. Благодет же Духа Светаго и преданују им светују заповед и по њих будуштим светим остави и до ниња не отјет Христос... И мнози от светих последи апостол, благодетију Духа Светаго, јако и апостоли јеванђелије проповедаше ... научише же и крстише људи ва име Оца и Сина и Светаго Духа, каждо ва својој стране идеже Богом наречен бист, јакоже и до нас ва кончину век ниња ред достиже, Богу изволившу ка вам мојим ми прити, и вазвестити вам веру истину“.²⁴

Најважнија разлика између два наведена текста је у овоме: Доментијан каже да је Бог послао апостоле у свет да науче све народе, али они не стигоше до нас; наши су оци, међутим, чули њихове речи и поверовали. Теодосије изоставља исказ о томе да апостоли не стигоше до нас – апостолима предату заповед испунили су свети који су после њих дошли, свако у земљи где их је Бог одредио. Теодосије, дакле, не одриче као Доментијан да су апостоли стигли до српске земље, али истиче да су ту проповедали Јеванђеље свети који су дошли после њих, све до архиепископа Саве „на крају векова“.

На кога је од светих који су дошли после дванаесторице апостола мислио, Теодосије одговара у својој *Похвали Светом Симеону и Светом Сави*: „Бољша и Тита, првеје пришедшаго последи Далматији, јависта се. Јако апостоли незазорно вас нарицајем, апостолскија дејанија на ви стекоше се. Јакоже бо они, јеванђелије ва нас проповедасте, истргосте преласт јако плевели, погнасте јереси јако влки, разористе жртваишта их јако мрзост, цркви јако небеса ва висоту ваздвигосте, савакуписте православијем људи јако стадо, светитеље ваведосте јако пастире“.²⁵

Теодосију је име Светог Тита, једног од седамдесеторице апостола, било добро познато, будући да се његова памет славила 25. августа. Знао је и да је Тит био Павлов ученик, коме је овај апостол упутио пастирску посланицу и поставио га за првог епископа Крита, као и то да Павле у Другој посланици Тимотеју (4, 10) каже како је Тит проповедао и у Далмацији: „Јер ме Димас остави, омиљевши му садашњи свијет, и отиде у Солун, Крискент у Галатију, Тит у Далмацију; Лука је сам код мене“. Теодосије, који је иначе волео да користи старе називе области и места,²⁶ Далмацију разуме као српску земљу, па каже да је Стефан Немања самодржавно владао српским земљама „јеже глагољут се Диоклитија, Далматија, Травунија, ка востоку убо Илирији

23 Доментијан 2001, 228.

24 Теодосије Хиландарац 1973, 145–146.

25 Јовановић 1973, 752–753.

26 Вид., на пример, како описује територијалне промене настале крсташким освајањем Цариграда, Теодосије Хиландарац 1973, 170–171. О Теодосијевом односу према античкој литератури вид. шире Шпадијер 2010а, 249–259.

приближајут се, ка западу же римскеј области прилежешти“;²⁷ александријском патријарху стиже у посету Сава који „Далматије и Диоклитије архиепископ словет се“.²⁸ Како Теодосије географски одређује ту област може се наслутити из описа првог Савиног путовања у Свету земљу: „и тако на западноје море ва Далматију пришад, и от туду корабљем“, итд.²⁹ Стога је у *Похвали* Далмацију, где је први стигао апостол Тит, и могао да изједначи са земљом у којој су проповедали Јеванђеље Свети Симеон и Свети Сава. Могао је „незасорно“ да их назове и апостолима већим од Тита, јер су они у апостолском духу просветили свој народ, очистили веру од јереси и уредили православну цркву у њему. Навођењем апостола Тита као првог проповедника Христовог јеванђеља у једној српској земљи, а кога су својим радом надмашили Симеон и Сава, Теодосије хоће да каже како корени Цркве у Србији сежу у много дубљу прошлост, све до апостолских времена.

Зашто је то Теодосије учинио?

Да би се на то одговорило треба водити рачуна да је *Житије Светог Саве* Теодосије писао у деветој деценији XIII века,³⁰ вероватно кад и *Похвалу Светом Симеону и Светом Сави*, будући да су та два текста у рукописном наслеђу од почетка чинила целину. Било је то време непосредно по окончању Лионске уније (1274–1282), која је највероватније и била повод писању новог Савиног житија само тридесет година после Доментијанове хагиографије, а о чему сведоче измене које је Теодосије учинио у односу на старије Савино житије. Наиме, он је свој састав од почетка до краја испунио новим, наглашено православним доживљајем Савине личности, у духу тријумфализма који је наступио након окончања уније.³¹ Добро је познато какве је све потресе изазвала та унија у Цариграду и на Светој Гори (где је Теодосије писао своја дела), али и у читавом православном свету, па и у Српској цркви. На основу штурних изворних података може се у основним цртама сагледати утицај Лионске уније на збивања у Србији. Њена црква је у једном часу (1272. или мало пре те године) „била расположена“ према унији, о чему је био писмено обавештен цариградски патријарх.³² Могуће је да је то била лична одлука архиепископа Данила I, јер не изгледа случајно што је он смењен баш 1272. године „ради неког случаја“, а на престо Светог Саве био доведен Јоаникије I.³³ Таква промена става је довела до очекиваног реаговања цара Михаила VIII Палеолога, главног заступника црквене уније с Римом. Ако се и сумња у аутентичност цареве повеље Охридској архиепископији из августа 1272. године, којом се поништава аутокефалност Српске и Бугарске цркве и њихове епархије враћају под јурисдикцију те архиепископије, чиме би наводно био успостављен канонски поредак из доба цара Василија II (1018),³⁴ о томе говори и меморандум Михаила VIII упућен папи Гргуру X

27 Теодосије Хиландарац 1973, 3.

28 Теодосије Хиландарац 1973, 187.

29 Теодосије Хиландарац 1973, 166. Сава је на прво, као и на друго путовање у Свету земљу, највероватније пошао из Будве, Марковић 2009, 20–23 (ту и детаљно о схватању Далмације у средњем веку).

30 Шпадијер 2010б, 3–15.

31 Тодић 2017, 3–19.

32 Радојчић 1939, 223–228.

33 Антоновић 1995, 107–114 (са закључцима које не можемо да прихватимо).

34 Бенешевич 1917, 542–554; Κωνσταντίνου η Τέγου-Στεργιάδου 1988, 79–85; Гарнанидис 2005, 101–110.

1274. године, у коме је такође била негирана каноничност Српској цркви.³⁵ Одбијање уније је пореметило, највероватније и прекинуло односе између Српске архиепископије и Васељенске патријаршије. Сигурно је тада у Архиепископији престало помињање цариградског патријарха-унијате (што се десило и на Светој Гори), и та обавеза, преузета у Никеји 1218. године, није више била поштована у Српској цркви, чак ни кад је унија доживела крах после смрти цара Михаила VIII.

У свим кризним временима између Источне и Западне цркве, а такво је било и раздобље око Лионске уније, потезало се питање апостолског порекла појединих патријаршијских седишта. Мада се православна црква у еклесиолошком погледу држала учења првих хришћанских отаца о томе да је глава Цркве једино Исус Христос и да су сви апостоли универзални учитељи, међусобно једнаки у части, у црквеним споровима су претензије Рима на примат због апостола Петра негиране чињеницама, стварним или измишљеним, о апостолском пореклу и осталих патријаршија. Што се Цариграда тиче, Петру је редовно био супротстављан апостол Андреја.³⁶

И Српска црква, чији је опстанак био угрожен одлукама цара Михаила VIII, послужила се апостолским аргументом у одбрани своје самосталности, не у смислу апостолског порекла, будући да се добро знало да је њен почетак био искључиво везан за архиепископа Саву, већ је она своје историјско право на аутокефални статус бранила и претходним заслугама Симеона Немање и апостола Тита. На то указују измене које је Теодосије учинио прерађујући Доментијаново житије Светог Саве,³⁷ од описа добијања аутокефалије у Никеји, преко Жичког сабора, до похвале Симеону и Сави. Свети Сава је у његовом хагиографском саставу постао узоран православни архијереј који у својој земљи довршава дело апостола и свога оца, који канонским путем стиче самосталност Цркве, кога за архиепископа рукополаже доказани бранитељ православља патријарх Герман II,³⁸ и који по аутокефалном праву оставља свој престо Арсенију и будућим наследницима. На фрескама Сопоћана које настају у приближно исто време (1272–1276) истиче се апостол Андреја, оснивач Цариградске цркве, а у олтару се сликају сви дотадашњи српски архиепископи, изузев Данила I.³⁹ Сасвим је у духу тог времена касније описан и избор Јоаникија I за архиепископа након Данилове смене: „И по измењенији јего бист вазисканије велије идеже обрести достојна и богоугодна којего мужа ва чрнаццем правиле, могушта васпријети савише даровану власт престола светитељска, по првообразној части божаставнаго и законаго преданија светими апостоли и богоносними отци, и по сих новојављеним и блаженим учитељем нашим и наставником кир Савоју“.⁴⁰

Укључивањем историзованог апостолског аргумента у једном осетљивом тренутку одбране самосталности, Српска архиепископија није ни у чему умањила значај свога оснивача Светог Саве. Она је и тада и касније била „светосавска“, историјски и у духу, и „апостолска“ у ширем идеолошком смислу. Сигурно се и пре Теодосија знало да је некада давно апостол Тит проповедао Јеванђеље у Далмацији, која је постала српска земља, али то није било од значаја, све док Архиепископији није запретила стварна опасност укидања.

35 Радојчић 1939, 222–228; Троицки 1953, 191–192.

36 Вид. о томе класично дело Dvornik 1958.

37 Тодић 2017, 10–14.

38 Тодић, у штампи.

39 Тодић 2000б, 361–378.

40 Архиепископ Данило 1866, 287.

Судећи према литерарним изворима, позивање на апостолску предисторију Српске цркве поновило се у сличном виду и приликом њене друге велике кризе у односима с Васељенском патријаршијом. Повод је било проглашење Царства и уздизање Архиепископије на патријаршијски степен 1346. године, што је довело до прекида односа између двеју цркава. Цариград је тада не само екскомуницирао патријарха Јоаникија и цара Стефана Душана, него је и Српској цркви порекао право на аутокефалију. До измирења је дошло тек 1375. године, кад је Србима дато „разређење“, а њиховој цркви била призната аутокефална патријаршија.⁴¹

Опасност слична оној из времена трајања Лионске уније изазвала је, као и тада, потребу историзовања вере код Срба од апостола, преко Симеона Немање, до Светог Саве, оснивача Архиепископије. Трагови тог залажења у дубоку прошлост сачувани су у самој Патријаршији, у *Пећком летопису*, написаном у последњим деценијама XIV века, најкасније око 1400. године.⁴² У његовом уводу се говори о томе како су у српској земљи ширили хришћанство још апостоли; касније, због небриге „начелствујушти“, у њој су се појавиле многе јереси; искоренио их је тек велики жупан Стефан Немања, а православну веру је коначно утврдио његов син Сава: „Поњеже, јакоже рех, првеји благочастија угасноти проповеди преданеји светими апостоли ва земљи српсцей, и јересем различним умножившим се ва њеј на лета многа, и никако же начелствујушти о истребљенији јересних плевелъ попекше се, даже и до времене ва њеже јави се велики жупан Немања, иже... потреби јереси васе држави својеје земље српскије и насади благочастије“. Немања је родио светог Саву, „јаже и први архиепископ и учитељ по проповеди и по утврждени благочастији оца својега ва земљи српсцей бист“.⁴³

О светим апостолима, који су први благочашћем оплеменили српску земљу, овде се говори уопштено и у множини, али поучени примером из друге половине XIII века, можемо претпоставити да се мислило на Светог Тита, јер је он једини од апостола проповедао у некој од будућих српских земаља. Претпоставку оснажује чињеница што се у тада или касније написаним родословима и летописима говорило како су српску земљу покрестили апостоли,⁴⁴ а један од њих, Павлов ученик Тит, сазидао је у средишњој српској области Расу и цркву Светих апостола Петра и Павла. У тој цркви је касније био крштен и Симеон Немања. Везивање апостола Тита за ову цркву неће бити случајно: с једне стране, због њене стварне везе са Немањом, а са друге – што се сматрало да је она била најстарији храм код Срба, па самим тим и саграђен још у апостолским временима.

Легенда о апостолу Титу – првом који би покрстио српску земљу – нашла је одраз и у касносредњовековном сликарству.⁴⁵ Да би се боље разумела изузетност појаве Титовог лика у српским црквама, треба знати да се он скоро никад и нигде није сликао изван Крита и скупине Седамдесеторице апостола. Свети Тит је и у цркви Свете Тројице

41 Богдановић 1975, 81–90.

42 Прави наслов састава је *Житија и начелства српских господ, који по ким колико царствова*. О његовом датовању вид. најновији рад Васиљевић 2015, 104–107.

43 *Стари српски родослови и летописи* 1927, 64, 66, 68. Идеолошку ангажованост овог текста поткрепује спис *О патријарсех земље српскије*, придодат Пећком летопису. На почетку листе архијереја, предводника Српске цркве, које наслов одређује као патријархе, налази се име Светог Саве. У околностима признавања патријаршијског ранга Српској цркви (1375), чинило се природним да се и свети Сава назове првим патријархом, како је то било учињено на једном његовом тадашњем портрету у Пећи и у натпису окова крста који се сада налази у катедрали у Пијенци, Ђурић 1972, 96–98, сл. 3, 6; Поповић 2012, 158–159, 165–166, Fig. 3.

44 *Стари српски родослови и летописи* 1927, 30, 34, 194.

45 Todić 2013, 129–140.

у Ресави (1415–1418) приказан у тој апостолској групи,⁴⁶ али је са светим Стахијем, првим цариградским епископом, насликан у центру апсиде, па му је тако било одређено и најважније место у скупини апостола. У Каленићу пак, неколико година касније, Свети Тит је одвојен од апостола приказаних у лози у виду попреча, и насликан у читавој фигури на почасном месту до олтарске апсиде.⁴⁷ Да у Каленићу није био случајно тако издвојен указује и то што је с друге стране апсиде, као његов пандан, приказан Свети Елефтерије, епископ Илирика. Најзад, сликана представа Светог апостола Тита је у Богородичиној цркви манастира Мораче (1574) спуштена у најнижу зону фресака и постављена до ктиторске композиције.⁴⁸ Осим Светог Саве, који је са Светим Симеоном представљен у северној певници, апостол Тит је и једини насликани архијереј међу стојећим фигурама светих у морачком наосу.

Претпостављамо да би такво истицање апостола Тита на фрескама Мораче могло бити одјек црквених сукоба из прве половине XVI века, уочи обнове Пећке патријаршије. Наиме, охридски архиепископ Прохор је, позивањем на традиције Прве Јустинијане, успео око 1525. године да успостави црквену јурисдикцију над давно изгубљеним територијама Охридске архиепископије, тврдећи да су оне биле насилно отргнуте од ње и припојене неканонској Српској цркви – неканонској, јер није била основана одлуком неког од васељенских сабора. Прохорове тврдње је усвојио цариградски патријарх Јеремија I, и потврдио их својом одлуком из септембра 1531. године.⁴⁹ Такве аргументе је, међутим, одбио део српске јерархије на челу са смедеревским митрополитом Павлом, позивајући се на светосавске традиције Српске цркве, па је то довело до раскола који је трајао више година.⁵⁰ Уопште није искључено да се и тада, бар *ex silentio*, подсећало на дубоку старину хришћанске вере међу Србима, која би сезала до апостолских времена. Неће, уосталом, бити случајно што је у време осликавања Мораче написан *Руварчев родослов* (1563–1584),⁵¹ у коме се каже да је Немања крштен „по среде српскије земљи, у цркви Светих апостол Петра и Павла, жеже сазда Тит апостол, Павлов ученик, јако српска земља јеште от апостол крстила се“.⁵²

Обновљена Патријаршија (1557) није, међутим, имала потребе да се служи таквим изнуђеним аргументима у одбрани својих аутокефалних права, будући да се у свему надовезивала на светосавско наслеђе и на свој давно остварени легитимитет.⁵³ Због тога су се отада историзовани облици њених почетака само спорадично појављивали у литератури и уметности.

У закључку треба поновити да је Српска црква свој аутокефални статус темељила на Светом Сави, који је 1218. године канонским путем основао Архиепископију. Она се званично никада није позивала на апостолско порекло, јер га није ни имала, осим у уопштеном смислу, што је било становиште и читаве православне цркве о апостолима као темељу Христове цркве. У кризним временима, међутим – а то су били Лионска унија (1274–1282), раскол с Цариградском патријаршијом (1346–1375) и, изгледа, сукоб с Охридском архиепископијом (око 1530–1540) – кад је био довођен у питање опстанак српске самосталне цркве, она је у одбрану својих права користила и

46 Проловић 2009, 58, сл. 3.

47 Поповић – Петковић 1933, 82, т. XXIII; Живковић 1982, 10–11; Симић-Лазар 2000, 132.

48 Петковић 1986, 242–243 (цртеж фреске).

49 Петровић 1986, 57–58, 166–167; *Пећка патријаршија* 1990, 248 (С. Ћирковић).

50 Костић 1922, 31–39.

51 О датирању родослова вид. Радојичић 1948, 34.

52 *Стари српски родослови и летописи* 1927, 53. У манастиру Морачи су били добро познати родослови и летописи, који су оставили и друге трагове на њеним фрескама, Тодић 2006, 108–113.

53 Пејић 2016, 515–527.

историзовани апостолски аргумент. Предање о првом ширењу Христове науке у српске земље преко апостола било је заснивано на Павловом ученику Титу, о коме се из Друге посланице Тимотеју (4, 10) знало да је проповедао у Далмацији, која је у средњем веку била саставни део српских земаља. У историзовању вере и стварања Српске архиепископије важно место је добијао и велики жупан Стефан Немања (Свети Симеон), који је обновио и утврдио православну веру у својој држави. Дело апостола Тита и свога оца Симеона довршио је Свети Сава, који је постао први архиепископ цркве у Србији и који је канонским путем увео њен народ у заједницу православне екумене. Ограниченог трајања и никада званично прихваћена, легенда о апостолу Титу је ипак оставила трагове у црквеној књижевности, уметности и хронографској литератури, али никад није умањила – што јој, уосталом, није ни била намера – улогу и значај Светог Саве у стварању и историји Српске архиепископије.

Литература

Антоновић (1995): Антоновић М., О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I, *Зборник радова Византолошког института* 34, 107–114.

Архиепископ Данило (1866): Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских* (на свијет издао Ћ. Даничић). Загреб.

Бабић (1976): Бабић Г., Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству XIII–XVI в., у: *Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*, Београд: САНУ, 319–340.

Бенешевич (1917): Бенешевич В. Н., *Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае*. Т. 1. Петроград: АН.

Богдановић (1975): Богдановић Д., Измирење српске и византијске цркве, у: *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу 1971*. Београд: Филозофски факултет; Крушевац: Народни музеј, 81–90.

Walter (1982): Walter Ch., Portraits of Local Bishops: A Note on Their Significance, *Зборник радова Византолошког института* 21, 7–18.

Васиљевић (2015): Васиљевић М., Настанак српских родослова и летописа као последица политичких и друштвених промена, *Иницијал: часопис за средњовековне студије* 3, 95–115.

Војводић (2015): Војводић Д., Путеви и фазе уобличавања средњовековне иконографије Светог Саве Српског, у: *Научни скуп Ниш и Византија*. Књ. 13. Ниш: Универзитет: Православна епархија нишка: Нишки културни центар, 49–73.

Грковић (2004): Грковић М., *Прва хрисовуља манастира Дечани*. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne: Српски православни манастир Високи Дечани: Музеј у Приштини: Архив Србије.

Доментијан (2001): Доментијан, *Житије светога Саве* (предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска, издање на српскословенском Т. Јовановић). Београд: Српска књижевна задруга.

Dvornik (1958): Dvornik F., *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Ђурић (1967): Ђурић В. Ј., Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, *Зборник радова Византолошког института* 10, 121–148.

Ђурић (1972): Ђурић В. Ј., „Престо светог Саве“, у: *Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности*. Београд: САНУ, 93–104.

Ђурић (1992): Ђурић В. Ј., Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, *Зограф* 22, 13–27.

Живковић (1982): Живковић Б., *Каленић: цртежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Зборник средњовековних ћириличких повеља (2011): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Књ. 1 (приредили В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, редиговао Д. Синдик). Београд: Историјски институт.

Јанковић (1989): Јанковић Ж., Прилог датовању Доментијановог дела, *Гласник СПЦ* 70:1, 17–18.

Јовановић (1973): Јовановић Т., Похвала Светоме Симеону и Светоме Сави Теодосија Хиландарца, *Књижевна историја* 20, 703–778.

Калић (1976): Калић Ј., Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, у: *Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*. Београд: САНУ, 27–52.

Калић (2007): Калић Ј., Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку, *Зборник радова Византолошког института* 44:1, 197–207.

Konstantinidi (1996): Konstantinidi Ch., Le message idéologique des évêques locaux officiants, *Зограф* 25, 39–50.

Κωνσταντίνου η Τέγου-Στεργιάδου (1988): Κωνσταντίνου η Τέγου-Στεργιάδου Ε., *Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας σγγίλια του Βασιλείου Β' Θεσσαλονίκη*.

Костић (1922): Костић П., Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије Архиепископији охридској, *Споменик СКА* 56, 31–39.

Максимовић (1996): Максимовић Љ., Покрштавање Срба и Хрвата, *Зборник радова Византолошког института* 35, 155–173.

Марковић (2009): Марковић М., *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*. Београд: САНУ: Византолошки институт.

Милошевић (1976): Милошевић Д., Иконографија светог Саве у средњем веку, у: *Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*, Београд: САНУ, 279–315.

Миљковић (2008): Миљковић Б., *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*. Београд: Византолошки институт САНУ.

Острогорски (1939): Острогорски Г., Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, у: *Светосавски зборник*. Књ. 2. Београд: СКА, 89–113.

Пејић (2016): Пејић С., Стара држава у темељима нове цркве, *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, Београд: Српски комитет за византологију: Службени гласник: Византолошки институт САНУ, 515–527.

Петковић (1986): Петковић С., *Морача*. Београд: Српска књижевна задруга.

Петровић (1986): Петровић М. М., *Студенички тишић и самосталност Српске цркве*. Горњи Милановац: Дечје новине.

Пећка патријаршија (1990): *Пећка патријаршија*. Београд: Југословенска ревија.

Повеља краља Милутина манастиру Бањска (2011): *Повеља краља Милутина манастиру Бањска: Светостефанска хрисовуља*. Књ. 1. *Фототипија изворног рукописа* (приредио Ђ. Трифуновић). Приштина: Музеј; Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne: Службени гласник.

Popović (2012): Popović D., A Staurotheke of Serbian Provenence in Pienza, *Зограф* 36, 157–168.

Поповић – Петковић (1933): Поповић П. Ј. – Петковић В. Р., *Старо Нагоричино – Псача – Каленић*. Београд: СКА.

Проловић (2009): Проловић Ј., Представа литургије у олтарском простору цркве манастира Ресава, *Саопштења* 41, 45–76.

Радовановић (1988): Радовановић Ј., *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*. Београд: САНУ: Балканолошки институт.

Радојичић (1948): Радојичић Ђ. Сп., Доба постанка и развој старих српских родослова, *Историјски гласник* 2, 21–36.

Радојчић (1939): Радојчић Н., Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве, *Глас СКА* 179, 177–258.

Симић-Лазар (2000): Симић-Лазар Д., *Каленић: сликарство, историја*. Крагујевац: Епархија шумадијска.

Србљак (1970): *Србљак: службе, канони, акатисти*. Књ. 1 (приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић). Београд: Српска књижевна задруга.

Стари српски родослови и летописи (1927): *Стари српски родослови и летописи* (средно их Јб. Стојановић). Сремски Карловци: СКА.

Тарнанидис (2005): Тарнанидис Ј., Аутокефалија Српске и Бугарске цркве у плановима цара Михајла VIII Палеолога и унионистички сабор у Лиону, у: *Међународни научни симпозион 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204)*, Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 101–110.

Теодосије Хиландарац (1973): Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве* (издање Ђуре Даничића приредио и поговор написао Ђ. Трифуновић), Београд: Ђорђе Трифуновић.

Тодић (1998а): Тодић Б., Репрезентативни портрети Светог Саве у средњовековном сликарству, у: *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд: САНУ, 225–249.

Тодић (1998б): Тодић Б., *Српско средњовековно сликарство у доба краља Милутина*. Београд: Издавачка агенција Драганић.

Тодић (2000а): Тодић Б., Представе Св. Симеона Немање, наставника праве вере и добре владе, у средњовековном сликарству, у: *Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви: историја и предање*, Београд: САНУ, 295–304.

Тодић (2000б): Тодић Б., Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, Београд: САНУ: Византолошки институт; Крушевац: Народни музеј, 361–378.

Тодић (2004–2005): Тодић Б., Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи, *Зограф* 30, 123–139.

Тодић (2006): Тодић Б., Српски архиепископи на фрескама XVII века у Морачи: ко су и зашто су насликани, у: *Манастир Морача*, Београд: САНУ: Балканолошки институт, 93–114.

Todić (2013): Todić B., A Serbian Legend of the Holy Apostle Titus and Its Reflection in Art, *Δελτίον της Χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας* 4:34, 129–140.

Тодић (2017): Тодић Б., О времену и разлозима писања Теодосијевог Житија светог Саве, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 83, 3–19.

Тодић (у штампи): Тодић Б., *Када је и зашто промењено име патријарха који је рукоположио Светог Саву за архиепископа* (у штампи).

Томековић (1981): Томековић С., Les évêques locaux dans la composition absidale des saints prelates officiant, *Byzantinische Jahrbücher* 23, 65–88.

Троицки (1953): Троицки С., Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме, *Глас САН* 212, 155–206.

Шпадијер (2010а): Шпадијер И., Антички корени Теодосијеве постике, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 58:2, 249–259.

Шпадијер (2010б): Шпадијер И., Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 76, 3–15.

**HISTORICIZING THE ORTHODOX FAITH
IN DEFENCE OF SERBIAN AUTOCEPHALY**

The Serbian Church based its autocephalous status on St Sava of Serbia who had canonically established it as an archbishopric in 1218 or 1219. It had never officially claimed apostolic origin, because it did not have one, referring to it only in the general sense – and thus sharing the position of the entire Orthodox Church – of the apostles being the foundation of the church of Christ. In times of crisis, however – and those were the Union of Lyon (1274–1283), the split with the Ecumenical Patriarchate (1346–1375) and, as it seems, a conflict with the Archbishopric of Ohrid (c. 1530–1540) – when its autocephalous status was at stake, the Serbian Church resorted to the apostolic argument in defence of its rights. A legend of the first spreading of Christ's teachings in the Serbian lands by the apostles traced it to Paul's disciple Titus, since it was known from the Second Epistle to Timothy (4:10) that he had preached in Dalmatia, which was an integral part of the medieval Serbian state. In the historicization of the faith an important place in creating the Serbian Archbishopric was accorded to Grand *Župan* Stefan Nemanja (St Symeon), who had restored and consolidated the Orthodox faith in his realm. The work of the apostle Titus and Stefan Nemanja was completed by Nemanja's son Sava, who became the first archbishop of the Serbian Church and canonically brought his people into the Orthodox communion. Of limited duration and never officially accepted, the legend nonetheless left a trace in Serbian religious literature and art and chronographic texts, but it never downplayed, nor did it intend to, the role and importance of St Sava in the creation and history of the Serbian Archbishopric.